

TÜRKİYE IV. DİNÎ YAYINLAR KONGRESİ

-DİNÎ KLÂSİKLER-

TEBLİĞLER - MÜZAKERELER
(30-31 Ekim 2009 / ANKARA)

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI - 839
İLMİ ESERLER - 135

Tashih

İsmail Derin

Grafik & Tasarım

Emre YILDIZ

Baskı

Kalkan Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.

1.Baskı, Ankara - 2011

Din İşleri Yüksek Kurulu Kararı: 25.08.2010/79

2011-06-Y-0003-839

ISBN: 978-975-19-5009-3

Sertifika No:12930

© T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı

İletişim

Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü

Basılı Yayınlar Daire Başkanlığı

Üniversiteler Mah. Dumlupınar Bulvarı

No:147/A 06800 Çankaya/ANKARA

Tel: 0 312 295 72 93 - 94

Faks: 0 312 284 72 88

e-posta: diniyayinlar@diyanet.gov.tr

Müslümanların Bilimler Tarihinde 800 Yıl Süren Kreatif Merhalesini Ne Kadar Tanıyoruz?

Prof. Dr. Fuat Sezgin
Konuşmacı

Sayın Başkanım, sayın ve sevgili topluluk.

Size öyle hitap ediyorum. Düşündüm nasıl hitap edeyim diye. "Gençler" olmuyordu, gitmedi; "misafirler" olmadı çünkü ben ev sahibi değilim. Esasında size "sayın gençler" diye hitap etmem lazımdı, "sevgili gençler" diye. Hatta buna ben Sayın Başkanımı bile yaşımı itibara alarak, kendimi affettirerek söyleyebilirdim. Çünkü ben, memleketimi 35 yaşımıdayken bıraktım, geçen hafta 85 yaşımı idrak ettim. Tam 50 yıl. Ben Almanya'yı ikinci bir vatanım olarak kabul ettim. Allah bana iyi de bir hanım nasip etti. Bu 50 sene, -o zaman 50 sene olacağını bilmiyordum- elime geçen fırsatı iyi kullanarak İslâm medeniyeti için hizmetli bir insan olmaya karar verdim, çalıştım. Bazen memnuniyetle günde 17 saat çalışmama müsaade eden bir hayata, eşimle kavuşmuştum.

Sayın Başkan bana bundan bir hafta evvel telefon etti. Beni buraya davet etmek şerefliğini düşündüğünü ifade etti. İstirahatım münasebetiyle hiç kabul edecek halde değildim. Fakat onu kabul ettiğime şükrediyorum, sizleri gördüm. Size ne vereceğimi bilmiyorum, ama bu sevincin hakikaten samimiyeti derindir. Evet, Sayın Başkan bana telefon ettikten sonra size ne söyleyeceğimi düşündüm. Çünkü İslâm bilimlerini araştırdığınız zaman her taşın altında bir cevher buluyorsunuz. Bu mübalağa değil, yalnız bulmanın yolunu vereceksiniz. Bu 50 yıl içerisinde o cevherler büyük bir çuval teşhir etti. O çuvalın içine elimi attım, bir avuç cevher çıkarmaya çalıştım. Onları birbirine tercih etmeden, seçmeden bir konferans haline getirdim. Onu biraz size sunmaya çalışacağım. İnanınız bu, çok düşünmeye vakit olmadan geliş güzel seçilen o cevherlerin bir ifadesi olacaktır. Belki bana Sayın Başkanım başka bir fırsat daha verirse sizi gördüğüm için, sizin yüzünüzde sevinç ifadesi gördüğüm için size daha çok hazırlanmış olarak geleceğim. Şimdi tesadüfen o avucun size arzına geçiyorum.

Bilim tarihçiliği tahminen 18. yüzyıldan itibaren Rönesans diye adlandırılan bir görüşün hakimiyeti altına girdi. Esasında bu görüşün tam olarak ne zaman ortaya çıktığı ve kim tarafından ortaya atıldığı bilinmiyor. Bu önce 1350 ile 1600 yılları arasında klâsik antik kültür ve sanatının yeniden doğuşu manasına alınan görüş, bilim tarihçiliğinde Avrupa'da aynı çağda bilimler alanında görülen büyük gelişmenin onurlandırılması anlamına alındı. Bu arada politik ve iktisadi bakımdan çok zayıf bir manzara arz eden Arap İslâm kültür dünyasının 800 yıl kadar süren yaratıcı bir bilim çağına Avrupa'daki bilim gelişmesinde bir etkisinin olabileceği düşüncesine yer kalmamıştır efendim. Bu etkisinin işin garip taraflarından biri şudur ki Arapça'dan Latince'ye 10. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar süren büyük tercüme dalgasının 150 yıl kadar duraklama ardından 17. yüzyılın ortalarında oryantalistler tarafından yeni bir tercümeler dalgası başlatılmıştır. Bu dalgada -o zamana kadar hep Arapça kitapları tercüme edilirdi- bundan sonra Farsça ve Türkçe kitaplarının aldığı yer de küçük değildi. Bu son dalga tercümelerinin araştırmaları, onların Avrupa'daki bilim kalkınmasına etkisinin bazı alanlarda 19. yüzyıla kadar devam ettiğini gösteriyor. Bu 17. yüzyılın ortalarında başlayan dalga içinde Avrupa'ya ulaşan kitapların tercümesi, ya içeriklerinin öneminin tanınması yüzünden, yahut da tesadüfen ele geçtikleri için yapıyordu. 18. yüzyılın birinci yarısında Arapça, Farsça ve Türkçe kitapların tercümeleri ve esas dildeki etütleri başladı. Bu etütler bu güne kadar devam ediyor. Hepsinin çok kıymetli, objektif, dost bakışı ile ele alındığı ve sonuçlandırıldığı tabiatıyla beklenemez ve iddia edilemez. Bunların arasında teolojik açıdan ele alınıp Müslümanları incitebilecek olanlar da var. Oryantalistik araştırma sonuçları deyince ben objektif olanlarını, hayatlarının büyük bir kısmını İslâm bilimlerinin etüdüne, kaynakların yayınlanmasına veren hümanist olanların katkılarını kastediyorum. Elli beş yıldan beri yazmakta olduğum İslâm bilimleri tarihi sebebiyle her gün onların eserleriyle karşılaşıyorum. Biz bugün İslâm kültür dünyasının bilimler tarihinde çok büyük bir yeri olduğunu biliyorsak bu bilginin çok büyük bir kısmını onlara borçluyuz. Bu konuşmamda sizlerde bu çok büyük yerden bir küçük intiba sağlamaya çalışacağım.

İslâm'ın ilk ortaya çıktığı yıllarda Arap Müslümanlar, ancak parmakla veya kafada hesaplamayı biliyorlardı. Okuyup yazma bilenlerin sayısı çok azdı. İslâm ilk otuz veya kırk yıllarında o devrin meskûn yerlerinin büyük bir kısmını hükmü altına almış, bilim merkezlerini ele geçirmişti. Oradaki bilim temsilcilerine ister Müslüman olsunlar ister olmasınlar büyük tolerans göstermiş, değer vermiş, hocalıklarını kabul etmişti. Bilime ve öğrenmeye karşı çok kısa bir zamanda çok canlı bir atmosfer ve bir susama ortaya çıkmıştı. Daha İslâm'ın 1. yüzyılında Yunanca'dan, Süryanice'den, Pehlevice'den tercümelere, aynı yüzyılda Arap dilinin gramerinin yazılmasına başlanmıştı. İkinci yüzyılın ortalarında Sanskritçe'den Hintlilerin çok hacimli matematik ve astronomik kitabı Sidhanta Arapça'ya çevrilmişti.

Müslümanların daha bu ikinci yani Miladi 8. yüzyılda bilimlerin bazı alanlarında alma çağından yaratıcılığa geçmiş olmaları, bilimler tarihinin en şaşırtıcı fenomenlerinden birisidir. Misal olarak M. 8. yüzyılın ikinci yarısında matematik oranları esasına dayalı kimya biliminin kurulmasını anacağım. Kurucu Cabir ibn Hayyan, bilimler tarihinde karşılaşılan en garip şahsiyetlerden birisidir. O bütün evrenin matematiksel oranlar esasına göre kurulduğunu, matematiksel oranlara dayanmayan herhangi bir şeyin bilimin konusu olamayacağını söylüyordu. Allah'ın insana evrenin bütün sır perdelerini yırtma kabiliyetini verdiği inancını savunuyor ve insanın taş, bitki, hayvan hatta insan yaratabileceğini, bunun en azından teorik olarak mümkün bulunduğunu tezini ileri sürüyor, bununla Allah'ın beşere ne yüksek bir kabiliyet verdiği esastan hareket ediyordu.

Müslümanlar M. 9. yüzyılın ortalarında bilimlerin her alanında, yabancı kültür dünyalarından, bhusus Yunanlardan alma ve özümleme (resepsiyon, asimilasyon) safhasının ötesinde yaratıcılık merhalesine ulaşmış bulunuyordu. Bu merhale devamlı bir yükselişten sonra 15. yüzyılda hızını kaybetmeye başladı, 16. yüzyılın 17. yüzyıla dönüm sıralarında duraklama çağına girdi.

Onların bu yaratıcılık sürecinde başardıkları büyük ve önemli işleri bu konferansın dar çerçevesine sığdırmak imkânsızlığı realitesi karşısında sadece bir alanı misal olarak, beni son yıllarda uğraştıran coğrafyayı seçip, ondaki bazı çalışma tarzlarına, başarılarına işaret etmeğe çalışacağım. Ama daha önce şu genel çerçeveyi karakterize etmem gerekiyor. Müslümanlar diğer kültür dünyalarından bhusus Yunanlılardan aldıkları bilimleri geliştirdiler, yeni bilimler ortaya koydular ve gelecek kuşakların kuracağı bazı bilimlerin yollarını döşediler. Bu süreçte onların Hristiyan ve Yahudi vatandaşlarının katkısı az olmadı.

10. yüzyılda bilimler İslâm dünyasında bütün bir hızla gelişim yolunda oldukları süreçte -ki bu pek gerçeğe uymayan bir tarzda İslâm bilimlerinin altın çağı diye vasıflandırılır- İspanya üzerinden Latince tercümelerle, aletlerin taklidi yoluyla Batı Avrupa'ya, oradan Orta Avrupa'ya ulaşmaya başladı. 11. yüzyılda Sicilya üzerinden İtalya'ya götüren bir yol gelişti. Üçüncü bir yol 14. yüzyılda Tebriz, Trabzon, İstanbul üzerinden İtalya ve Doğu Avrupa'ya ulaştırıyordu. Bizans'ın merkezinde Arapça kitapların Yunanca'ya tercümesine daha 10. yüzyılda başlanmıştı. Ama Bizanslılar İslâm dünyasında o bilimlerin yeni bir yaratıcı safhasının başladığının farkında olmadan, onların eski Yunanların kitaplarının tercümeleri sanıyorlar, bazen onları bazı değişikliklerle Batlamyus gibi büyük Yunan bilginleri adı altında yayınlıyorlardı.

İslâm bilimlerinin Avrupa'ya alınma ve özümleme (resepsiyon ve asimilasyon) süreci 500 yıldan fazla bir zaman aldı, 16. yüzyılın ikinci yarısında yaratıcılık çağına girildi.

Şimdi vaat ettiğim üzere coğrafya alanına geçip kısa bir bakış iletmeye çalışacağım. 1954 yılında hazırlamaya başlayıp 1967'de birinci cildini yayınlatabildiğim İslâm Bilimler Tarihi'nin coğrafya ile ilgili kısmını 1984'te ele aldım. Matematik coğrafya ve kartoğrafya

ile ilgili 10, 11, 12 ve 13. ciltler 2000 ila 2007 yıllarında yayımlandılar. Beşeri coğrafya'yı içeren 14. ve 15. ciltler, inşallah çok yakında basıma gönderilebilecekler.

Matematik coğrafyanın gayesi yeryüzünü enlem ve boylam derecelerine göre kapsamak, kağıt veya başka ortama iletmek. Bu işin ilk basamaklarını Müslümanlar Sasani İranlılarından, Hintlilerden ve daha ziyade Batlamyus'un coğrafyasından öğrendiler. Bu coğrafyadan onlara ölçüme dayanan tek bir boylam derecesi, 10'dan fazla da enlem derecesi ulaşmıştı. Onlara Yunanlılardan ulaşan dünya haritası tasavvuruna göre Hint okyanusu ile Atlas okyanusu bir göl halindeydi. Büyük bir okyanus mefhumu yoktu. Karalar denizleri kuşatıyordu.

9. yüzyılın ilk çeyreğinde Matematik coğrafya ile haritacılık alanının İslâm Kültür dünyasındaki 17. yüzyıla kadar devam edecek olan yaratıcılık safhası başlamıştı. Bu, bilimlerle bizzat meşgul olan Halife el Me'mun'un gayretlerine bağlıydı. O astronomik ve matematik ölçülere dayanan bir dünya haritası yapmaya karar verdi; bunun için 70 kadar bilgini vazifelendirdi.

Onlar dünyanın birçok yerinde ölçümler yapıp gerekli bilgiyi toplarken, o bazılarını ekvatorun uzunluğunu ölçmekle vazifelendirdi. Irak ve Suriye ovalarında yaptırdığı meridyen derecesi ölçmeleriyle bulunan ekvatorun kırk bin kilometre civarındaki uzunluk sonucu yapılacak haritaya esas tanındı. Bu tamamıyla bilimsel esaslara dayanan ölçü sonucu günümüze kadar doğruluk değerini kaybetmedi.

Halife el Me'mun'un bir dünya haritası yaptırdığı, coğrafya tarihçileri tarafından biliniyordu, ama değeri ve şekli hakkında hiçbir şey söylenemiyordu. Ancak 1984 yılında haritaya Topkapı sarayında bulunan bir ansiklopedi yazması içinde rastladım. Bu, enlem ve boylam ölçülerine dayanan en eski haritadır. Bunda karalar bir ada şeklinde bir okyanus tarafından kuşatılıyor. Bununla dünya haritası tarihinde yeni bir merhale başladı. Ayrıca o haritanın hazırlayıcılarından bize bir de enlem ve boylam derecelerinin cetveli ulaştı. Bununla haritanın tam bir rekonstrüksiyonunu sağlayabiliyoruz.

Halife el Me'mun'dan sonraki M. 10. yüzyılda ve devamında enlem ve boylam derecelerini bir ölçme gayreti, İslâm dünyasının batısındaki İspanya'dan Hindistan'a kadar yayıldı. İspanya ile Bağdat arasındaki mesafede Batlamyus'a göre 17.5 derece, el-Me'mun haritasına göre 7.5 derecelik bir kısaltmaya varıldı. Bu arada Akdeniz'in uzunluğu Batlamyus'a nispetle 18 derece doğrulanıp 44 dereceye indirildi. Ortaya başlangıç meridyen dairesini Kanarya adalarından 17.5 derece Atlas okyanusuna kaydırma zarureti çıktı. Bu gerçeğin bilinmemesi günümüze kadar ulaşan yüzlerce haritayı anlaşılmaz hale getiriyor.

İslâm coğrafyacıları yeni enlem ve boylam metodu bulmaya çalışıyorlardı. 10. yüzyılda 10 kadar yeni enlem derecesi metodu bulunmuştu. Çok zor olan boylam işi -ki o zamana kadar ay tutulmalarına göre yapılıyordu, hatalı sonuçlara götürüyordu,- 11. yüzyılın başlangıcında Biruni'nin elinde yeni bir metoda kavuştu. Biruni'nin hocaları 10. yüzyılda

sferik trigonometriyi bulmuşlardı. O boylam derecelerini ölçmede bu buluştan faydalana-
rak kurduğu yeni ölçme işini Gazne ile Bağdat arasında iki yıllık çalışmasıyla 5 ila 6 bin
kilometre zikzak dolaşmalarıyla 60 yeni boylam derecelerini buldu. Onun bize bıraktığı
sonuçların bazılarında ancak 18. ve 19. yüzyıllarda bazı çok küçük tashihler yapılabil-
di. O bununla gerçeğe yakın Asya haritasının temel taşlarını atmakla kalmadı, bundan
daha çok önemli olarak, matematik coğrafyayı bir müstakil bilim olarak kurdu. Onun bu
konuya tahsis ettiği kitaplardan sadece biri, ama en önemlisi bize kadar ulaştı, maalesef
Fatih kütüphanesinde bulunan tek yazma 1933 yılına kadar bilim dünyasının bilgisine
ulaşmadı.

Boylam derecelerinin önemli diğer bir ölçme metodunu Biruni bize genç çağdaşı İbn
Sina'dan bildiriyor. Diğer çok önemli bir metodu 13. yüzyılda yaşayan Abu'l-Hasan el-
Marrakusi'den öğreniyoruz. Ama bilimler tarihçiliği bu büyük icatları öğrenmemiş görü-
nüyor.

Boylam dereceleri konusuna şunu eklemek isterim ki Müslümanların Matematik Coğ-
rafya ve Kartografya tarihinde başardıkları en büyük işlerden biri, Hint okyanusunda açık
denizde astronomik-trigonometrik esaslara dayanan mesafe, enlem, boylam ölçme metot-
larıdır. 15. yüzyılda ve 16. yüzyılın başlarında Arap denizciler Hint okyanusu sahillerinin
önemli noktalarının kartografik ölçümlerini yapmışlardı. Onlar Doğu Afrika ile Sumatra
arasındaki ekvator çizgisini bugünkü değerlere çok yakın bir şekilde hesaplayabiliyorlar-
dı. Onların boylam derecesi ölçüm metotları ve ulaştıkları hayranlık verici sonuçları 20.
yüzyılın sonuna kadar bilim tarihçilerine meçhul kaldı.

Müslümanların okyanustaki güney-kuzey yani meridyen hattına paralel ve eğik me-
safe ölçme metotları 15. ve 16. yüzyıllarda İtalyanlar ve Portekizliler tarafından Avrupa'ya
ulaştırıldı. Ama en önemlisi yani Ekvatora paralel mesafe metodunu anlayıp Avrupa'ya
ulaştırmaya astronomik ve trigonometrik bilgileri yeterli değildi.

İslâm kültür dünyasında 9. ila 14. yüzyıl arasında kazanılan enlem ve boylam de-
receleri 11. yüzyıldan 17. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa'ya ulaştı. Ama Avrupalılar
ne bunları ne de kendilerince bulunan birkaç enlem boylam derecelerini 17. yüzyıldan
önce harita yapmakta kullanabiliyorlardı. Bu yöndeki ilk çabayı Yohan Kepler gösterdi.
Maalesef o karmakarışık bir enlem boylam derece cetveli ile Akdeniz'in İtalya'nın sağ ve
solunda kalan kısımların oranlarını, -Arapça kaynaklardan ulaşan bir haberi yanlış anla-
dığından- çok bozan bir haritasını ortaya koydu.

Şimdi biraz da harita kısmına değineceğim. Oryantalistler İslâm coğrafyası tarihine
dair muazzam çalışmaları arasında harita konusuna hemen hemen hiç dokunmadılar.
Çünkü İdrisi'nin dünya haritasından ve İslâm dünyasında 10. yüzyılda didaktik maksatla
yapılmış klişe haritalardan başkasını tanımıyorlar, hepsinin bildiği enlem boylam derece-
lerine dayanan ve realiteyi yansıtan haritaların Avrupalıların eseri olduğunu sanıyorlardı.

IV. Dinî Yayınlar Kongresi

Ben de 25 yıl evveline kadar öyle sanıyor, kendi kendime: Müslümanlar matematikte, astronomide hatta coğrafyada o kadar ileri oldukları halde neden, enlem ve boylam derecelerine dayanan haritalar yapmadılar sorusunu sorardım.

Ama Coğrafya tarihi ile uğraşmamın 10. veya 11. yıllarında Avrupalı ünlü kartografların, mesela, G. Merkator'un 16. yüzyılda yaptıkları Sibirya haritalarının yüksek karakterini, enlem ve boylam derecelerini görünce uyanmaya başladım. Hollanda'da veya İtalya'da yaşayan bir kimsenin bunları yapamayacağı realitesine ulaştım. Bundan sonra benim için şafak başlamış, yollar aydınlanmış, ayağımdaki prangalar çözülmüştü. Şu inanca vardım: Bunlar ancak orada yaşayan insanlar tarafından, İslâm haritacılık ve matematik coğrafya tradisyonu içinde yapılabilirdi. Bulduğum haritalarla karşılaştırılması, enlem ve boylam derecelerinin araştırılması ve taşıdıkları eski Türkçe, Arapça kelimelerin yardımıyla bunları ispat edebildiğime inanıyorum. Bu münasebetle bir harita göstereceğim: 13. veya 14. yüzyılda yapılmış bir Kuzey ve Orta Asya haritası. Bu harita 17. yüzyılda yaşayan Abu'l-Gazi Bahadır Han'ın Türk Şecere Tarihi'nin içinde bulunuyordu. 18. yüzyılın başlarında Sibirya'nın Tobolsk şehrinde Rusların eline esir düşen İsveçli subaylar tarafından Almanca, Fransızca ve Rusça'ya bir Özbek imamın yardımıyla çevrilmişti. Bu harita 1726'da basılan Fransızca tercümede kalmış bulunuyor (GAS X, 378.896).

Verilebilecek diğer birçok misallerden vazgeçerek ulaştığım şu sonucu ve inancı sizlere iletceğim: Avrupalıların 18. yüzyıl başına kadar yaptıkları doğruya yakın haritalar, İslâm kültür dünyasında yapılan haritaların ya kopyaları, ya adaptasyonları veya parça haritaların bir araya getirilmiş halleridir.

Bazı Müslümanlar, daha M. 7. yüzyılda Çin'in Canton şehrine, 9. yüzyılda Madagaskar'a yerleşmişlerdi. 9. yüzyılın ikinci yarısında Fas'ın Massa şehrinde, Afrika'nın güneyinden Basra civarında parçaları birbirlerine dikişli bağlanan gemilerle Çin'e ticaret eşyası götürüp getiriyorlardı.

Müslümanlar büyük bir ihtimalle 10. yüzyılda Avustralya'yla karşılaşmışlardı. Zamanla bütün Hint Okyanusunu ayrıntılarıyla haritalandırmışlardı. Lizbon'dan sonra da Batı Afrika'dan okyanus üzerinden Asya'ya ulaşmaya daha 10. yüzyılda tekrar tekrar teşebbüs etmişlerdi. Onların Hint Okyanusu'ndan hareketle Amerika'nın doğusuna 15. yüzyılın başlarında ulaştıklarını biliyoruz.

Onlardan aslen Cava diliyle yazılı bir Brezilya haritası bize kadar ulaşmış bulunuyor. Kristof Colomb kendi tarihçesinin açıkladığı üzere elindeki bir harita ile Asya'ya ulaşmaya kalkışmıştı. Piri Reis haritasına gelince, onun Portekiz'e Floransa'dan 1474 yılında gönderilmiş bir Arapça haritanın Portekizlilerin yaptığı ilaveleri taşıyan İtalyanca tercümesi olduğu inancındayım. Bu konu üzerindeki Almanca, İngilizce geniş, Türkçe ve Arapça kısaltılmış yazılarımı internette bulabileceğinizi arz etmek isterim.

Harita konusunda bir de Osmanlıların büyük katkısını dile getireceğim. Onlar, Araplar tarafından 13. yüzyıla kadar çok yüksek bir kaliteye ulaştırılan Akdeniz ve Karadeniz ha-

ritalarını 16., 17. yüzyıllarda Balkan Yarımadası ve Anadolu'nun haritalarını çok yüksek bir düzeye kavuşturdular.

Bu konuda son olarak şunu söylemeliyim ki Avrupa'da matematik coğrafya tarihi yazılmadı, daha doğrusu yazılamadı. Çünkü bu alanın yüzde sekseni Müslümanların katkılarıydı. Bu çabayı ben kitabımın 10., 11., 12. ve 13. ciltlerinde göstermeye çalıştım.

Beşeri coğrafyaya gelince, bu insanı doğa ile münasebeti açısından ele alan coğrafya-dır. Bu yönlü coğrafyanın İslâm kültür dünyasındaki gelişmesini Avrupalı Oryantalistler çok büyük bir ilgi ve fedakârlıkla iki yüzyıldan beri işlediler, önemli coğrafya kitaplarını keşfedip yayınladılar. Onların bu emeklerini biz Frankfurt'taki Enstitümüzde 315 ciltte toplayıp okuyucunun hizmetine sunduk. Beşeri coğrafya, benim İslâm Bilimler Tarihi kitabımın 14. ve 15. ciltlerinde ele alınıyor.

Üzerinde durulmamış bir gerçek şudur ki Avrupalılar Arapça kitapların 10. ile 15. yüzyılda giriştikleri tercüme merhalesindeki coğrafya kitaplarına ilgi göstermediler. Astronomi kitapları aracılığı ile enlem ve boylam derece cetvellerini Latince'ye çevirmekle yetindiler. Ben bunun sebebini uzun uzadıya düşündüm. Son zamanlarda şu tahmine geldim. O da şudur ki Avrupa'da Ortaçağ'dan 18. yüzyıla kadar coğrafya teolojinin yardımcı bir branşı görülüyordu, gayesinin Allah'ın varlığını ispat etme olduğu inancı taşınyordu. İslâm kültür dünyasında ise coğrafya bir doğal bilim idi. Nadiren coğrafyanın yeryüzündeki varlıkları tanıtmaya ile Allah'ın kudretinin büyüklüğünü gösterme vasfına işaret edilirdi.

Arap, Fars ve Türkçe coğrafya kitaplarının Avrupa dillerine tercümesine 16. yüzyıllarda başlandı; bunlar etkilerini ancak 18. ve 19. yüzyıllarda gösterebildiler. Coğrafyanın Avrupa'da diğer bilimlere göre geri kalmış olması karşısında 19. yüzyılın ikinci yarısında mesela Oscar Peschel henüz bir coğrafya bilimi yokken onun tarihi nasıl yazılabilir diyor-du. Bu şahsın hükmü, Avrupa için geçerli olabilirdi, ama İslâm kültür dünyasında ulaşılan yüksek düzeye karşı çok büyük haksızlıktı.

Müslümanlar beşeri coğrafyaya çok mütevazı bir şekilde 8. yüzyılın ortalarında başladılar. Daha dokuzuncu yüzyılda sadece kaynaklardan almaya değil şahsi müşahedeye dayanan oldukça gelişmiş bir insan coğrafyası ortaya çıkmaya başlamıştı. 10. yüzyılın ikinci yarısındaki düzeyi, bir coğrafya tarihçisi çok yüksek bir merhalenin en yüksek basamağı olarak görmek eğilimindedir. Ben şahsen gelişmenin durmadan 17. yüzyıla kadar sürdüğüne inanıyor, son büyük İslâm coğrafyacısını da Evliya Çelebi'nin şahsında buluyorum.

Beşeri coğrafyanın İslâm dünyasındaki gelişmesini bugün tam bilmekten çok uzağız, ama bildiklerimiz bizde ona karşı bir hayranlık duygusu uyandırıyor. Ben sadece şunu dile getirmekle yetineceğim: Bu gelişmede fiziki ve tarihi coğrafyanın devamı, iktisadi coğrafya, bitkiler coğrafyası, kültür coğrafyası, şehir coğrafyası, iklim coğrafyası, istatistik coğrafya ve arkeolojik coğrafya gibi dalların ortaya çıkması.

1855 yıllarında Alman oryantalisti Alois Sprenger 10. yüzyılda yaşayan Maqdisi'nin kitabının bir yazmasını Hindistan'da bulduktan sonra Avrupa'ya getirmiş, etüt etmişti.

IV. Dinî Yayınlar Kongresi

Ulaştığı sonucu bilim dünyasına, onu dünyanın en büyük coğrafyacısı olarak tanıtıyordu, “Belki de hiç bir kimse bu kadar gezip, keskin müşahade etmemiş ve aynı zamanda, topladıklarını o kadar planlı işlememiştir.” diyordu.

Ben uzun zaman, Maqdisi’nin değerlendirilmesine dayanarak, Müslümanların 10. yüzyılda beşeri coğrafya alanında Avrupalıların 19. yüzyıldaki düzeyinde bulunduklarını düşünüyorum, bununla ünlü coğrafyacı Karl Ritter’in daha okumamış olduğum 21 ciltlik hacimli kitabı hakkında verilen hükme tabi bulunuyordum.

O genelde “modern bilimsel coğrafyanın kurucusu” sayılır. Son aylarda onun kitabının birkaç cildini okudum. Onu İslâm coğrafyacılarının kitaplarının oryantalistlerin tercümelerinden en çok faydalanan kimse olarak tanıdım. Ama kendisine çok yüksek takdir duyduğum Karl Ritter’in, hakkındaki hükmün coğrafya biliminin İslâm kültür dünyasında ulaştığı düzey tanınmadan verildiği düşüncesine geliyorum.

Şimdi bu kısa misallerden sonra konferansına unvan olarak seçtiğim sorunun direkt cevabına geçiyor, İslâm bilimlerinin yaratıcı merhalesini oldukça az tanıdığımıza inandığımı ifade etmek istiyorum. Oryantalistler, çok büyük işler yaptılar, ama inatçı Rönesans görüşünün günümüzün insanı üzerindeki hakimiyetini değiştirmek açısından çok büyük bir başarı gösteremediler. Onlar çok zaman sadece gerçeği tanıma sevinciyle yetindiler, Rönesans görüşüyle hesaplaşma işini üzerlerine almadılar veya alamadılar.

Bunun esas sebeplerinden biri, onların alanlarında dayanabilecekleri İslâm bilimleri tarihi yoktu. Onlar bize araştırmalarında ulaştıkları önemli sonuçların genel bilimler tarihindeki değerini göstermeye çok az yöneldiler, daha doğrusu genel bilimler tarihinin, yetersiz durumu bu tip teşebbüslere girişmeyi verimsiz kılıyordu. Objektif olan ve gerçekleri yansıtabilen bilim tarihlerinin yazılabilmesi için insanlığın daha uzun bir zaman beklemesi gerekiyor.

Bunun için her şeyden çok, bilimlerin bugünkü yüksek düzeye ulaşmasında İslâm kültür dünyasının büyük rolünü belirtmek ve kabul etmek gerekiyor. Bu hedefe ulaşılması ve süratle ulaşılması için araştırmalara İslâm kültür dünyasının kendisinin geniş çapta ve yüksek düzeyde katılması ve bugünkü amatörsele uğraşmanın kalitesini yükseltmesi şarttır.

Bu yolda, benim bildiğime göre bizim Türk Hükümeti bundan üç yıl evvel İstanbul’da bir bilimler tarihi merkezi kurma kararını aldı, kütüphanesinin kurulması için gerekli finansmanı sağladı. Şimdi kendisinden bu çok önemli kararın gerçekleştirilmesi bekleniyor. Aynı kararla ilgili olarak, Gülhane Parkı’nda kurulan ve 24 Mayıs 2008’de ziyaretçiye açılan İstanbul İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi’ni Türklerin, geçmişte çok büyük yerleri olduğu bilimler tarihi araştırmalarına fiilen yüksek düzeyde katılmış olmaları anlamına alıyorum. Ben şahsen o müzenin milletim ve yabancılar üzerindeki derin etkisini görmek bahtiyarlığını duydum. Bilimler tarihinin milletim için bir lüks iş değil hayati bir

önem taşıdığına inanan bir insan olarak, yetkililerden kararlaştırılan merkeze ve kazanan müzeye karşı başlangıçta gösterdikleri ilginin canlılığını kaybetmemelerini ümit ve rica ediyorum.

Sunucu: Evet sevgili misafirlerimiz, Sayın Prof. Dr. Fuat Sezgin bizlerle beraberdi. Kendilerine bir kez daha şükranlarımızı sunuyoruz ve coşkulu alkışlarınızla kendilerini uğurluyoruz. "Klasîği Farketmek" konulu ilk oturumumuzu Türk Tarih Kurumu başkanı-mız Sayın Prof. Dr. Ali Birinci yönetecektir efendim. Buyurunuz.